

УДК 323.2 (477)

Іванілов О.В.

Політичні альтернативи в Україні: спроба історико–ретроспективного аналізу

Аналізуються проблема української політичної альтернативістики у контексті ретроспективного підходу. Охарактеризовано специфічні особливості альтернативних проектів суспільного розвитку у політичній історії України XVII – XX ст., які визначаються як спроби оптимізації загального цивілізаційного клімату у державі.

Ключові слова: політична система, альтернативність, нелінійний розвиток суспільства.

Історія завжди має право на альтернативу. Історичний процес супроводжується альтернативними варіантами та нереалізованими проектами. Власне, сама історія – це постійний вибір шляхів розвитку, який заперечує інші альтернативні підходи. Такі альтернативи немов втрачають свою історичну цінність і, природно, виявляються поза межами наукових досліджень.

Вказаний підхід до історичних альтернатив особливо характерний для часів домінування на дослідницькому терені жорстких методологічних конструкцій, монолітних концепційних установок, які детермінують та чітко визначають закономірність історичного розвитку, не залишаючи жодного шансу на варіативні умовні допущення. Водночас, історія складається не стільки з очевидних фактів, які вже відбулися, скільки з нескінченної низки альтернатив, драматичних виборів, відтиснень, нівелювань та зникнень. Усі ці явища формують живу тканину історичного процесу.

Подібні положення є характерними для політичній історії України нового часу (XVII – XIX ст.), коли ознаки альтернативного розвитку чітко формувалися у суспільній свідомості, залишаючи помітний слід в історії і, тим самим, надаючи можливість уявити, здавалося, вже запрограмований історичний процес у всій повноті, різноманітності та драматичності.

Звернення до політичних конституційних альтернатив в історії України, до проектів нереалізованих, але існуючих немов тень генерального політичного розвитку, сприяє детальному висвітленню політичної палітри української реальності. Ці проекти є живою частиною суспільно–політичної історії держави, її орієнтирами, вказуючи на сутнісні тенденції всієї української історії. Проблема української політичної аль-

тернативістики у контексті ретроспективного підходу є метою статті, що пропонується.

Розробка альтернативності у політичній історії України набула значного розвитку у другій половині 80-х років ХХ ст. (дослідження М. Михальченка, О. Толочка, В. Литвина, В. Ткаченка). У середині 90-х років, у нових соціокультурних умовах, було сформульоване питання про ліберальну альтернативу розвитку України та акцентовано на конституційні проекти вітчизняних авторів початку ХХ ст. (праці В. Кременя, В. Горбатенка, І. Кураса та ін.). Дещо прагматичний та ідеологічний підхід до проблеми альтернативності 80-х років був розширений і набув нового змісту [11,7]. Зазначимо, що у західній історіографії на той час вже існувала «теорія альтернатив», автори якої виступали проти детерміністської історіографії. Проте, всі підходи (кожний з яких правильно орієнтувався у своїй галузі дослідження на принцип альтернативності історико-політичного процесу), тим не менш не перетинали «рубікон» проблеми, не ставили альтернативність історичного процесу у центр реального соціально-економічного політичного, культурного, релігійного, етнічного життя народів. І, зокрема, не як вибір того або іншого шляху, і не як його «багатоваріантність», а як драматичну комплексність, нерозривність зі всім процесом історичного розвитку, що перебував під впливом різних суперечливих довготривалих і постійно змінних чинників. З цієї точки зору, реальний історичний процес є процесом альтернативним [4,7].

Як правило, відправною точкою документальної альтернативності політичного життя України Нових часів дослідники ХІХ – ХХ ст. (М. Грушевський, В. Ліпінський, В. Сергієвич) вважали діяльність Б. Хмельницького та Переяславську Раду. Водночас, подібний підхід певною мірою формалізований, адже і поза чітко розробленими конституційними проектами ХVІІ – початку ХХ ст. українська політика не раз вирішувала важку дилему вибору, перебуваючи під дією загальноєвропейського політичного розвитку. На українську реальність значною мірою впливали соціально-економічні, політичні, культурні, релігійні чинники, що висували проблему політичного вибору [1].

Звичайно, немає необхідності детально характеризувати всю політичну історію країни до ХVІІ ст., але деякі моменти необхідно конкретизувати. Пошук політичних альтернатив в Україні розпочався відразу ж з появою в Європі нової державної інституції – Запорізької Січі, яка ввібрала в себе, з одного боку, сильний національний елемент, а з другого, – реалії польської, литовської і східноєвропейської державності. В останніх вже оформився інститут магдебурзького права та місцевого самоврядування, а у Речі Посполитій склалась політична традиція виборності королів. У віддалених від України регіонах Європи існували італійські аристократичні республіки; Франція відкрила Генеральні Штати; а в Англії за два століття до цього виник ранньосередньовічний конституційний документ, що обмежував самовладдя королів – Велика хартія вільностей. Таким чином, навколишні політичні реалії висували перед Україною певні політичні питання. Однією з причин такого становища була і перманентна зовнішньополітична небезпека, що століттями загрожувала східнослов'янським землям. Йдеться про періоди монголо-татарської навали і тривале іноземне ярмо, кримсько-турецьку експансію з Півдня, литовсько-польський вплив тощо.

Внаслідок зазначених чинників, Україна у XV–XVI ст. відставала у політичному розвитку від передових, поки що середньовічних моделей європейського світу. У процесі характеристики еволюції українського політичного устрою необхідно враховувати і специфічні внутрішньополітичні чинники розвитку країни, зокрема, соціально-економічні особливості. Напружена боротьба з сусідами, і перш за все із Кримським ханством та Польщею поглинала колосальні матеріальні і людські ресурси. На постійні війни відволікалася найбільш сильна і здорова частина населення, найбільш динамічна частина суспільства – українське козацтво. Все це визначало цивілізаційний рівень розвитку України, і зокрема, відставання у політичній сфері.

Відсутність сильного «третього прошарку» населення, розвинуеної «середньої сили» створила сприятливий ґрунт для авторитарних впливів російської державності в умовах відсутності власних політичних противаг. У цей бік спрямовували країну і геополітичні особливості, а також багатонаціональний і багатоконфесійний склад її населення.

Вважаємо, такий контекст був не випадковим, а відображав у сукупності специфіку всього історичного шляху розвитку України. Не можна залишати поза увагою і таке явище української історії як закріпачення селянства. Очевидно, що введення кріпацтва в Україні наприкінці XVIII ст. було викликано складним комплексом внутрішніх та зовнішньополітичних умов життя країни. Прикріплення селян до землі, втрата ними прав особи стала драматичним, але закономірним явищем української історії. Якщо на Заході подібні тенденції не мали такого глобального характеру, а для низки високорозвинених для того часу країн вони стали лише історичним епізодом, то в Україні вони були довготривалими. Феномен кріпацтва виявився тісно вплетеним в тканину всього українського життя – в її економіку, політику, культуру. У таких умовах в українських землях дедалі більше укорінялися елементи російського деспотизму, а також жорсткі моделі західного абсолютизму. І як результат – формування виключно проросійської політичної системи, що розвивалась на величезних євразійських просторах в оточенні зовсім інших цивілізаційних тенденцій.

На такому історичному зламі у процесі української політичної еволюції і виникли перші ознаки цивілізаційної тенденції, що враховувала загальноєвропейську, а меншою мірою східноєвропейську політичну еволюцію. Саме з цієї точки зору ми маємо право розглядати перші альтернативи модернізації політичної системи України.

Наприкінці XVII – на початку XVIII ст. П.Дорошенком, І.Мазепою, П.Орликом здійснювались спроби розробки та реалізації проектів виходу країни із тупика так званої суспільної «руїни». Криза політичної системи виявилася, з одного боку, у російських репресіях проти національних українських пріоритетів, а з іншого – у щонайгіршому протистоянні угруповань козацької старшини. П.Орликом був сформульований чіткий альтернативний «конституційний проект політичного устрою України». Якби положення конституції були реалізовані, то у сукупності з іншими реформами, з появою послідовних елементів місцевого самоврядування це представило б у першій половині XVIII ст. зовсім іншу модель політичного розвитку країни, що тривала паралельно з цивілізаційним досвідом Західної Європи.

Отже, по суті це була перша спроба спроектувати альтернативний шлях політичного розвитку країни, спроба рішуча, драматична і невдала. Але важливо мати на увазі не якісь абстрактні моделі боротьби за права людини, демократію, цивільне суспільство, а цілком конкретні спроби в умовах жорстокої російської деспотії XVIII ст. добитися хоча б деякого цивілізаційного зрушення. І в цьому контексті і І.Мазепа, і П.Орлик опинилися на вершині тодішнього лібералізму, громадянськості. Поява сформульованої політичної альтернативи була заявлена. Водночас було визначено на майбутнє, цивілізаційне протистояння російського самодержавного деспотизму і української моделі «лібералізму», хоча остання на той час не мала під собою ніякої скільки-небудь реальної опори та існувала лише ідеями освічених одинаків. У цей період розпочався цивілізаційний відлік іншого розуміння місця України у тодішньому світі. І цей відлік в умовах складних соціокультурних реалій був достатньо масштабним і універсальним. Він цілком кореспондувався з європейськими тенденціями свого часу.

Майбутні політичні події в Україні лише контрастували означену лінію. Певним проривом на цьому шляху стала праця Кодифікаційної комісії під керівництвом Я. Лізогуба, яка намагалася конкретизувати та обґрунтувати основні альтернативи політичного розвитку України у складі Російської імперії. З'являлася невимовна для України можливість вже у XVIII ст. піти іншим шляхом розвитку, що декларувався політичними свободами, терпимістю, демократизмом влади. Зрозуміло, російська дійсність не могла допустити реалізації подібних альтернатив. Однак, слід альтернативи завжди залишається, підкреслюючи, що як у самому суспільному житті, так і в його взаємозв'язках з європейським світом неодмінно з'являються варіативні політичні імпульси.

Ще один знаковий альтернативний цивілізаційний зліт в Україні можна віднести до років гетьманату К.Розумовського (1750 – 1764). За останнього гетьмана Україна послідовно рухалась у напрямку подальшої євроінтеграції: розвивалася зовнішня торгівля, розширювалися контакти з іноземцями. Серйозні прориви відбулися у сфері міжнародних відносин, з'явилися контури участі України у великій європейській політиці. Розроблялися проекти організації першого в Україні світського університету у Батурині. Але головне – відбулося істотне зрушення у галузі цивільного світобачення. Навколо цього політичного стрижня оберталася вся законодавча практика влади. Були реалізовані спроби встановити нові порядки у судах, удосконалити процес судочинства і прискорити процедуру розгляду справ. Розпочалася боротьба з аморальними явищами і корупцією. Все це свідчило, що реформаторський дух у верхах суспільства набрав силу, створював позитивний ґрунт. Проте скасування інституту гетьманату, а потім ліквідація Запорізької Січі надовго загальмували цей процес.

Специфіка подібного розвитку подій яскраво подана у роботах М.М.Сперанського, зокрема, у «Введенні до Укладення державних законів» (1809). Політик вказував, що хоча Захід тих часів енергійно переходив від системи «феодалної» (що для автора ідентифікувалось з самодержавством, однолінійністю розвитку) до «системи республік» (тут на першому місці виступала Англія, а закінчувався список післяреволюційною Францією, падінням феодальних державних основ). Російська

імперія, на думку М.Сперанського, тільки починала цей закономірний шлях [12].

Відмітимо, що після трьох, дійсно зльотів альтернатив в історії України – у середині XVII ст. і на початку XVIII ст., поступово визрівало усвідомлення необхідності змін, все частіше привертало увагу останні цивілізаційні процеси у західних країнах. На жаль, це розуміння відчувалося в усіх ешелонах влади, проте не оформлялося у певні альтернативні проекти, виступаючи як спроби поліпшення загального цивілізаційного клімату у країні.

Певним етапом на шляху українського конституціоналізму був кінець другого десятиліття XIX ст., коли закінчилися наполеонівські війни, визначилася нова карта Європи. Фінляндія і Польща одержали власний, альтернативний конституційний устрій, а Олександр I став основним автором розробки Конституційної хартії для Франції з її гарантіями рівності всіх громадян перед законом, релігійною терпимістю, збереженням Цивільного кодексу Наполеона, затвердженням двопалатної Асамблеї. На цьому зламі епохи і народилися такі альтернативні конституційні проекти: достатньо помірні «Статутна грамота» М.М.Новосильцева, революційна і водночас толерантна щодо України «Конституція» М.Муравйова, екстремістська «Руська Правда» П.Пестеля, «конституційна модель» фундаторів Кирило – Мефодіївського товариства. З кожним десятиліттям розширювався діапазон цих проектів, ускладнювалася їх політична палітра. 20–40-і роки XIX ст. надали у даному контексті яскравий приклад, висунувши до порядку денного (політична модернізація) усю гамму тодішніх цивілізаційних альтернатив – від конституційно-монархічної та революційно-демократичної до ліберально-федеральної.

У другій половині XIX – на початку XX ст. Україна переживала всеохоплюючу суспільну кризу, ряд революційних ситуацій (1859 – 1863, 1878 – 1881, 1905 – 1907 рр.). Це був період незвичайного динамізму суспільних, національних і культурно-освітніх процесів, гострих соціальних конфліктів. Запровадження у середині XIX ст. в економіку країни капіталістичного способу виробництва призвели до змін у структурі суспільства, в його матеріальному і духовному житті, викликали піднесення громадсько-освітньої діяльності.

Спалах національної самосвідомості та процесів культурної самоідентифікації підготував творчість дослідників минулого: Т. Шевченка, М. Драгоманова, І. Франка, які розглядали розвиток народу у взаємозв'язку з вивченням національної історії. Українські автори прагнули зв'язати в єдину концепцію всю історію українського народу, враховуючи історико-генетичний аналіз альтернативних проектів (зокрема, М. С. Грушевський у праці «Історія України-Русі»). Вони накопичили значну кількість фактичного матеріалу. Це стало основою для виникнення наступних наукових концепцій. За допомогою національно-орієнтованих студій було узагальнено надбання всієї української науки та культури. Така ситуація дозволила визначити методологічні, методичні та тематичні пріоритети. Поширення нової хвилі інтересу до питань політичної альтернативи обумовлювалось багатьма чинниками: піднесенням українського національно-визвольного руху; усвідомленням українством себе як суб'єкта світової історії; розвитком національної самосвідомості; засвоєнням

європейських наукових надбань; відділенням української науки від російської [10,279].

Апогеєм політичної альтернативи стали конституційні проекти українських політичних партій, які, по суті, були останнім цивілізаційним словом національної політики, таким, що враховувало живі реалії країни, ментальність народу, політичні традиції і надавало перспективу еволюційного розвитку. Далі вже йшли фантастичні плани і програми революційного зламу всієї існуючої системи, з далеко не ясними соціально-економічними і політичними наслідками. Між цими критичними етапами української історії продовжувалось накопичення ідей, засвоєння нових європейських політичних реалій. Після чергового етапу, що демонстрував політичний струм високого напруги, слідував закономірний спад, пошук компромісів за умов збереження вже сталих цінностей і переваг існуючої системи. Альтернативні проекти модернізації політичної системи України були лише певною конституційною «спробою», зондажем політичних настроїв громадськості. Разом з тим, представники української політичної думки, спостерігаючи загальне цивілізаційне відставання України і розуміючи його першопричини, по суті, відображали в своєму сприйнятті української дійсності весь спектр суспільного життя. Кожна політична альтернатива або навіть реформаторський крок постійно і багато разів зважувався як ними самими, так і їх сподвижниками. І якщо баланс порушувався і загрожував непрорахованими варіантами, слідувала відмова від альтернативного проекту і починалась розробка нового.

Поширення радикалізму на початку ХХ ст. за умов відсутності ґрунтовних ліберальних тенденцій через загальні цивілізаційні причини з великим запізненням стало одним з найважливіших регуляторів політичних реформ. Альтернативні проекти ХІХ – початку ХХ ст. спрямовувались на зміни у політичній системі, в економіці, фінансовій сфері тощо. Разом з тим, політичне життя України у складі Російської імперії оберталось в зачарованому колі: розвиток країни міг здійснюватися лише за умов обмеження автократії та послідовній націоналізації. А саме це загрожувало традиційним політичним основам Росії неясними наслідками, враховуючи загальний низький цивілізаційний рівень країни, положення селянства. Звідси постійні коливання влади, повільні обережні рухи у політичній сфері. Звідси періодичні підштовхування сподвижників на конституційні ініціативи і постійні відступання назад, а у ХХ ст. і з урахуванням зростання загальної соціальної і національної напруги в країні. Звідси і відставання у сфері реформування всього суспільного життя. Конституційні проекти періоду національно-визвольних змагань 1917 – 1920 років та перших років радянської влади, ці нереалізовані політичні можливості, блискуче підтверджують вказане положення. Вони стали зримими орієнтирами цих коливань і відставань. Кожен черговий конституційний проект в історії України ставав вчорашнім днем європейській цивілізації і одночасно підтверджував визначену життєвість української політичної моделі. Подібні коливання і перманентне відставання ставали іманентною стороною всього суспільного життя. Ця іманентність політичної історії України, з повільними тенденціями, і водночас прагнення до сутнісних змін, як історична естафета передані і у ХХІ ст. Ті ж ознаки, ті ж проблеми, той же не знайдений баланс між автократією і демократизмом, цивільним

суспільством свободами, правами людини залишилися в спадок незалежній Україні. Зазначимо, що навіть зараз правляча еліта, широкі круги громадськості, нарешті, народ часто не заперечують розумність і бажаність для України авторитарного або олігархічного правління, хай і прихованого конституцією. Такий стан нагадує політичний устрій країни впродовж розглянуто періоду. Нажаль, загальноцивілізаційні параметри розвитку країни, як відомо, насилу піддаються палким ідеям теоретиків суспільного прогресу.

Таким чином, сутність політологічного аналізу полягає у систематичному порівнянні та оцінці історичних та сучасних альтернатив, доступних політикам у процесі рішення суспільних проблем. Завданням політолога – аналітика є розробка рекомендацій щодо максимальної ефективності політичної системи та забезпечення захисту інших суспільно значущих цінностей, з орієнтацією на типові та альтернативні стратегії. А останніх в історичному досвіді України, як засвідчує ретроспективний огляд, є чимало.

Література

1. *Бабкіна О.В.* Політична модернізація суспільства: теоретичні основи // Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення: Тези доповідей і виступів Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Одеса, 1993.
2. *Балуев Д.Г.* Введение в политический анализ: Учебное пособие. – Нижний Новгород: ННГУ, 2000. – 300 с.
3. Вироблення державної політики: рекомендації для України в контексті євро інтеграційного досвіду країн Балтії та Польщі: зб. аналітичних звітів і записок / наук. ред. В. Кілієвич. – К.: К.І.С., 2005. – 388 с.
4. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть: Монографія. – К.: Академія, 1999. – 240 с.
5. *Дезтяр А.О.* Моделювання процесу прийняття державно-управлінських рішень: методологічний аспект // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2003. – №3(18). – С. 90 – 97.
6. *Дембицька Н.* Демократизація суспільства як становлення партнерських відносин між політичною владою і особистістю // XXI століття: Альтернативні моделі розвитку суспільства. Третя світова теорія: Матеріали II Міжнародної науково-теоретичної конференції, 28 – 29 травня 2003 року / ред. Г.П. Балабанова. – К.: Фенікс, 2004. – С. 137 – 142.
7. *Дерев'яно С.* Наукове прогнозування політичних процесів // Державна політика в гуманітарній сфері (матеріали «круглого столу»). – Івано-Франківськ, 2001. – С. 26 – 31.
8. *Дмитренко М.А.* Політична система України: розвиток в умовах глобалізації та інформаційної революції / М.А. Дмитренко: НПУ імені М.П.Драгоманова, Ін-т оперативної діяльності та держ. безпеки. – К.: Знання України, 2008. – 544 с.
9. *Згуровський В.З.* Системна методологія передбачення / В.З. Згуровський. – К.: Політехніка, 2001. – 50 с.
10. *Кремень В.Г.* Україна: проблеми самоорганізації / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.1. – 384 с.; Т.2. – 464 с.
11. *Курас І.* Українське суспільство на рубежі століть: утвердження реформаторського курсу // Вісник НАНУ. – 2001. – №2. – С. 7 – 8.

12. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.

Иванилов А. В. Политические альтернативы в Украине: попытка историко–ретроспективного анализа

Анализируется проблема украинской политической альтернативистики. Характеризуются специфические особенности альтернативных проектов общественного развития в политической истории Украины XVII – XX в.в., как попытки оптимизации общего цивилизационного климата государства.

Ключевые слова: политическая система, альтернативность, нелинейное развитие общества.

Ivanilov, O.V. Political alternatives are in Ukraine: attempt of historical–retrospective analysis

The problem of Ukrainian political Alternative was subject an historical–structural analysis in the context of retrospective approach. Is describe the specific features of alternative projects of community development in political history of Ukraine of XVII – XX centuries, what are determined as attempts of optimization of general civilization’s climate in the state.

Keywords: political system, alternativeness, nonlinear development of society.